

УДК 21+16

Конструктивізм, релятивізм та релігія

В.В. ВОЛОШИН

Донецький національний університет, м. Донецьк, Україна, E-mail: v.v.7ffdon@gmail.com

Авторське резюме

На проблемній території епістемології та релігієзнавства аналізуються зміст і когнітивні імплікації конструктивізму та релятивізму, як взаємопов'язаних парадигм у теорії пізнання. Наведено аргументи «за» та «проти» релятивізму, принципів несумірності та проліферації теорій. Нівелювати релятивізм та конструктивізм неможливо через: 1) недосконалість людського розуму та розмаїття рефлексивних процедур; 2) наявність таких епістемічних станів, як віра, здивування, інтерес, сумнів; 3) мінливість онтологічних припущень, які завжди присутні у наукових теоріях; 4) рухливість і процесуальність світу; 5) соціально-культурні (у т. ч. релігійні) трансформації, що є немінучими в потоці історичного часу. Умовність і ситуативність знань можна пом'якшити за допомогою конвенцій, конкуренції обґрунтованих гіпотез і теорій, визнання абсолютних трансцендентних цінностей. Плюралізм доцільно обмежити за допомогою комплексності й системності, принципів фальсифікації та додатковості. Не будь-який конструктивізм імплікує релятивізм. Релігії є апробованими програмами конструювання можливих світів. Але релігійний конструктивізм завжди є обмеженим. Свавілья конструювання світів блокується визнанням наявності іншого, більш компетентного «майстра». Отже, такий конструктивізм не може бути радикальним. Релігія розглядається, з одного боку, як релятивне явище, з іншого – як потенційний елімінатор негативних наслідків релятивізму.

Ключові слова: релігія, епістемологія, релятивізм, конструктивізм, можливі світи, несумірність теорій, проліферація теорій.

Constructivism, relativism and religion

V.V. VOLOSHIN

Donetsk national university, Donetsk, Ukraine, E-mail: v.v.7ffdon@gmail.com

Abstract

Content and cognitive implications of constructivism and relativism, treated as interrelated paradigms in the cognition theory, are analyzed within the problematic field of epistemology and religious studies. Arguments for and against relativism, principles of incommensurability and proliferation of theories are provided. It is impossible to level relativism and constructivism due to: 1) imperfection of human mind and diversity of reflexive procedures; 2) the presence of epistemic states of different vectors; 3) inconstancy of ontological assumptions; 4) the world's mobility and processuality; 5) socio-cultural transformations (including religious ones) which are inevitable in the course of historical time. However, conditional character and relativity of knowledge can be moderated by means of conventions, competition of grounded hypotheses and theories, acceptance of absolute transcendent values. Pluralism should be restricted by concepts of complexity, systematicity, reliability and complementarity. Not every constructivism implies relativism. Religions are approved programs of creation of possible worlds. But religious constructivism is always limited. Lawlessness of creation of the worlds is blocked by acknowledgment of existence of another, more competent «master». Consequently, such constructivism cannot be extreme. Religion is considered, on the one hand, as a relative phenomenon, on the other, – as a potential eliminator of negative consequences of relativism.

Key words: religion, epistemology, relativism, constructivism, possible worlds, incommensurability of theories, proliferation of theories.

Постановка проблеми. Сучасна філософія знання зазнає серйозних викликів, її проблемна територія стає все більш насиченою. Розмаїття рефлексивних процедур породжує нові образи дійсного та можливих (у тому числі й сакралізованих) світів. Конструктивізм затверджується як дієва альтернатива різноманітним формам реалізму. Конкуренція фундаменталізму та релятивізму стає однією із тенденцій сучасної епістемології, яка відмовляється від жорсткого наукоцентризму й нормативізму, орієнтується на додатковість і синкретизм, декларує розширення методологічного простору. Незважаючи на секуляризацію, релігія залишається важливим «гравцем» у світовій інформаційній грі, інкорпорується в по-

стмодерну «цивілізацію знань». Таким чином, у контексті конструктивістських та релятивістських тенденцій, епістемологія релігії потребує певних корекцій, доповнень та імплементації парадигмальних інновацій.

Аналіз досліджень і публікацій. Релятивізм та конструктивізм мають вражаючу історичну ретроспективу. «Релятивістами» вважають низку «континентальних» філософів (В. Дільтей, Р. Коллінгвуд, Б. Кроче, К. Манхейм, М. Полані, М. Хайдеггер та ін.), засновників прагматизму, окремих представників постпозитивізму та аналітичної філософії (Г. Райл, Р. Рорті, Т. Кун, П. Фейєрабенд) та, зрозуміло, постмодерністів. Релятивізм досліджують впливові сучасні філософи – Д. Блур,

© В.В. Волошин, 2014

Г. Левін, Є. Мамчур, Л. Мікешина, В. Окороков, Н. Решер, Т. Рокмор, К. Хукер та ін. Тему «релятивізм та християнство» плідно розробляє український релігієзнавець П. Яроцький. Конструктивістські вектори простежуються у роботах Н. Бора, П. Бріджмена, Н. Гудмена, Д. Девідсона, У. Куайна, Х. Патнема, К. Поппера, А. Пуанкаре, С. Тулміна. Конструктивізм (натуралістичний, культуральний, логічний, соціальний) знаходиться у центрі уваги мислителів сьогодення – П. Бергера, Є. Виноградова, М. Дуглас, І. Касавіна, О. Князевої, Х. Ленка, Б. Пружиніна, Є. Режабека, Г. Рузавина, О. Улановського, Р. Харре, Д. Чалмерса та ін.

Мета дослідження: дослідити місце конструктивізму та релятивізму на території епістемології релігії. Для цього необхідно проаналізувати підстави, зміст та когнітивні імплікації цих двох пізнавальних парадигм.

Виклад основного матеріалу. Конструктивізм – це епістемологічний підхід, в якому пізнання розуміється не як відображення дійсності, а як творча побудова моделей світу суб'єктом, який володіє адекватними та ентелехійними рефлексивними процедурами та операціями. Відповідно, гносеологічний релятивізм не має достатніх підстав через те, що будь-яка когнітивна діяльність базується на образах, концептах і парадигмах, які є результатом епістемічних станів активного агента, що пізнає. Теза «знання – це конструкція» так само має право на існування, як і теза репрезентаціонізму – «знання – це відображення». Іменування речі – це вже конструювання її як цілісного об'єкта, що складається з фіксованих частин. Конструктивізм, пише В. Петренко, є створенням матриць позаверитетського контексту, коли йдеться про конвергентну валідність, евристичну силу, когерентність, естетичність. «Картина світу постає не як зліпок дійсності, а як одна зі зручних форм її опису» [5, с.78]. Те, що людина знає, залежить від її здатності та бажання отримати відповіді на зовнішні питання певним чином. Навіть якщо предмет пізнання має емпіричне походження, він, набуваючи категоріальних форм, стає ідеальним конструктом – мірою, масштабом, принципом оцінки; будь-яка теорія передбачає наявність певних онтологічних припущень та методологічних апріорі. Конструктивізм розширює простір можливого, дозволяє «гратися з реальністю» (О. Князева). Але будуючи реальність, людина стає самодостатньою, не зустрічає опору. А це – шлях до релятивізму. Б. Пружинін пише: «Радикальний конструктивізм ніби звільняє творчу енергію вченого, звільняючи його від «ілюзії» пануючої над ним реальності. Однак, епістемологічна ціна такого звільнення є занадто високою – пізнанням просто втрачає свої межі, бо пізнанням у цьому випадку виявляється все, що взагалі відбувається всередині суб'єкта» [7, с.115]. Релігії є сенс

розглядати як апробовані програми конструювання можливих світів, які визнаються дійсними. Але релігійний конструктивізм завжди є обмеженим. Свавільля «будівництва» світів блокується визнанням наявності іншого, більш компетентного «майстра». Такий конструктивізм не може бути радикальним.

Б.Пружинін знаходить конструктивістський вектор вже в середньовічній схоластиці: «Пізнання, в світлі ідей Оккама, постає як знакова діяльність, як побудова й комбінування знаків одиничних речей, смисли яких – у волі Бога. Відповідно, в науці, що засвоїла ці ідеї, наростає конструктивний момент, що відкриває простір для її теоретизації та формалізації. Критеріями істинності її побудов стають «внутрішні» критерії людського світу» [7, с.104]. Теорія пізнання Оккама випередила свій час та може бути розглянута у світлі неklasичної епістемології завдяки синтезу філософського, релігійного та наукового знання, інтересу до «особистісного» знання та до питань семантики.

Конструктивізм має вихід й на східні релігії. Але східний конструктивізм – це конструктивізм помилки, конструктивізм, який треба подолати. Умовність реальності, її залежність від нашої свідомості – ідея, що пов'язує різні картини світу – призводить до різних висновків: епістемічного оптимізму на Заході й песимізму, наприклад, у буддизмі. «Незважаючи на існуючі розбіжності між різними вченнями буддизму щодо природи пізнання, всі вони сходяться в тому, що пізнання є конструктивним і креативним, що воно не стільки виявляє об'єкт, скільки створює його» [11, с.402]. Однак, згідно з буддійською доктриною, конструювати світ, проводячи різницю між «цим» і «тим», – заняття безперспективне. Всі світи нашої свідомості – ілюзії. Це не означає, що нічого не існує. Онтологічного нігілізму не приймає більшість буддистських шкіл. Порожність, згідно з Д. Судзукі, означає скоріше платонівський «вічно мінливий стан феноменального світу, безперервний потік становлення, постійне чергування причин і наслідків» [10, с.181].

З конструктивістськими тенденціями в науці та філософії ХХ ст. пов'язано формулювання та використання принципу несумірності Куна-Фейєрабенда. Це положення, згідно з яким конкуруючі альтернативні теорії можуть бути логічно непорівнянними, тобто не мати будь-яких логічних відношень, перш за все, протиріччя. Простіше кажучи, маючи один і той самий об'єкт, теорії говорять про різні речі різними словами, вони виявляють різні проблеми й вирішують їх різними методами. Несумірність забезпечується логіко-семантичною (перш за все, понятійною) замкненістю теорії, локальним конвенціоналізмом, навантаженістю фоновим знанням та епістемологічною

автономією. Щось подібне спостерігається й у сфері релігійного знання, для якого глобальний кумулятивізм не є релевантним. У «науках про дух» ситуація ще більш складна. Вони говорять різними словами про об'єкти, які не є референційно та конвенційно визначеними. Цю проблему фіксували Е. Сепір та Б. Уорф, А. Редкліфф-Браун і Б. Малиновський, К. Леві-Строс і П. Уїнч, Н. Бор та Е. Кассирер. Релігієзнавець обов'язково стикається з суперечними та неповними емпіричними даними і формулює нові теоретичні висновки хоча б тому, що не може використовувати завжди ті самі принципи та методи, що і його колега. За П. Фейєрабеном, ілюзія «одного предмета» виникає з причини ототожнення двох інтерпретацій – інструменталістської і реалістичної [12, с.280]. Тобто відбувається змішування 1) екстерналістських (зовнішніх) і інтерналістських (внутрішніх) складових когнітивної системи, 2) «знання-що» і «знання-як». У цьому й може ховатися причина нерозуміння між філософом і дослідником «мертвих релігій», соціологом-теоретиком і польовим антропологом. Проведемо розумовий експеримент. У Р. Рорті знаходимо таке визначення: «Сумірність» я розумію як можливість відповідати одній і тій самій безлічі правил, у яких йдеться про те, як можна досягнути раціональної згоди там, де, судячи з усього, твердження входять в конфлікт» [9, с.233]. Візьмемо теорії сутності релігії І. Канта, М. Дуглас, Д. Льюїса-Вільямса, М. Йінгера, Б. Лобовика, К. Уілбера. Чи знайдемо ми правила, дотримання яких дозволить досягти раціональної згоди? Протиріччя виявити також складно. Якщо вони і є, то або штучні (ідеологічні), або, знову ж таки, несумірні. Швидше за все, ці теорії циркулярно доповнюють одна одну, тому що є голографічними когнітивними конструкціями, які розгортаються у різних системах координат.

Дотримання тези про несумірність сприяє проліферації (розмноженню) теорій і релятивізму. Згідно з П. Фейєрабеном, принцип проліферації закликає розробляти теорії, несумісні з прийнятими думками, навіть якщо останні є підтвердженими та загально визнаними, а методологія, що дотримується цього принципу, є плюралістичною методологією. Проблема полягає в тому, як виявити межу між плюралізмом і хаосом. Захисники об'єктивності та кумулятивної парадигми розвитку науки намагаються перетворити несумірні теорії на сумірні, їх опоненти відстоюють доречність вільного конструктивізму, зміни парадигм та навіть методологічного анархізму. Це природно. Будь-який епістемологічний принцип є контекстуально обмеженим та відкритим для фальсифікації. М. Попович пише: «Ніхто не довів, що виявлення несумірності є нездоланною, що неможливим є переклад з однієї мови на іншу тощо, все є пізнаним, але ніяке конкретне пізнання не

буде пізнанням до кінця» [3, с.6].

Несумірність релігій та наукових теорій не завжди є шляхом до руйнівного релятивізму. Багато залежить від того, про що говорять теорії і чи можуть вони взагалі говорити в унісон. Якщо не існує нейтральних критеріїв раціональної переваги, то альтернативні теорії, що належать до різних наукових картин світу, можна оцінити лише за їх власними критеріями, і тому неможливо здійснити необхідного порівняння. Тоді теорії здаватимуться несумірними. Такими, наприклад, є марксистська й трансперсональна теорії виникнення релігії. П. Уїнч критикував Е. Еванса-Прічарда за те, що той, аналізуючи магію народу азанде, оперував «англійськими» стандартами раціональності, ігнорував несумірність стилів мислення, мовних гештальтів, способів соціальної комунікації тощо. Якщо ми умовно назвемо християнство й даосизм «теоріями», то порівняти правомірність претензій відповідних картин світу на адекватність і релевантність ми не можемо. Але чи буде це релятивізмом? Навряд чи. Як тільки виявляються критерії несумірності, релятивізм відступає.

Релятивізм – поняття з великим обсягом та змістом. Існує багато історичних типів та тематичних форм релятивізму, тоді як не існує однозначної оцінки досліджуваного явища. Один з прихильників релятивізму П. Фейєрабенд дає йому таку характеристику: «Для кожного твердження, теорії, точки зору, які прийняті (вважаються істинними), існують аргументи, які показують, що конкуруюча альтернатива є принаймні настільки ж хорошою, а можливо, навіть кращою» [13, с.100]. Епістемологічний релятивізм – це доктрина, згідно з якою всі підходи, гіпотези, теорії щодо одного й того самого об'єкта є рівноправними й рівнозначними, тобто не існує єдино правильної та вичерпної інтерпретації певного стану справ у дійсному світі. Визнаними є такі ознаки релятивізму, як відносність, умовність, ситуативність, багатозначність, суб'єктивність. Релятивізм завдає удару епістемології, бо вона потребує певних обмежень при наявності сталих конвенційних підстав та апробованих логіко-методологічних каркасів. Від релятивізму відрізняють релятивність як відносність знань до тих чи інших історичних умов, культурних паттернів, типів раціональності тощо. Релятивність трансформується у релятивізм, коли вона абсолютизується, коли аксіоматизується положення: різні гіпотези та теорії, що мають власним предметом той самий рівень реальності, одночасно мають однакову пізнавальну цінність. Релятивізм і конструктивізм об'єднує психологізм і суб'єктивізм; акцент на множинності описів, додаткових смислах, культурній обумовленості знань; використання взаємовиключних (в абсолютному релятивізмі взагалі будь-яких) систем понять. Такі характеристики, як визнання не-

завершеності знань, їх неповнота й принципова фалібілістичність, вільний вибір пізнавальних засобів й інструменталізм можуть розглядатися як такі, що притаманні й багатьом іншим епістемологічним програмам.

Частіше репрезентантом сучасного релятивізму вважають постмодернізм. Л. Виговський зазначає: «В постмодерністській картині світу, на противагу релігійній, відсутні чіткі онтологічні орієнтири, що зумовлює зникнення межі між реальністю й нереальністю, а це веде до того, що людина може жити в ілюзорному світі <...>. В епоху постмодерну вже ніщо не може бути святим, а тому й релігійним у прийнятому розумінні цього слова» [1, с.36]. Універсум постмодерну дуже цікавий. Але це світ невизначеності, гіперкритики, епатажу, світоглядного розмаїття, проліферації способів опису. Тут відбувається персоналізація будь-якої дисципліни – чи то історії, чи то логіки, чи то лінгвістики. Постмодернізм проповідує недовіру до системного, холистичного знання, прагне знайти науці альтернативу, не переобтяжує себе доведеннями, на відміну від обмеженого релятивізму (П. Фейєрабенд, У. Куайн, Д. Девідсон, Р. Рорті та ін.). Релятивізм і «постмодерністська деконструкція» картини світу, вважає Д. Пивоваров, «завдають подвійного удару, – і по релігії, і по науці» [6, с.82], що й підтверджує Д. Блур. Він іменує релятивізм «обґрунтованим епістемологічним атеїзмом», а антирелятивізм – «замаскованою теологією».

Виникає питання, що зупинить релятивізм? Чи може це зробити, наприклад, християнство? Дійсно, релігія елімінує не тільки більшість підстав етичного, онтологічного, культурного релятивізму, але й запобігає «критеріологічному егоцентризму» (Н. Решер). Недосконала людина не в змозі пізнати кінцеві істини, але може наблизитись до них через Одкровення. Людям повідомляються незмінні істини про природу Бога на фоні релятивності культур і умов буття суспільства. Як писав ще Микола Кузанський, «істина – тьма нашого незнання», а людський розум «існує тільки завдяки причетності до божественної актуальності в потенційному розмаїтті». Бог – останнє обмеження, кінцева позарациональність. Бог, за словами А. Уайтхеда, підстава «конкретної дійсності», Його природа – «основа самої раціональності».

У той же час, для сучасної західної теології характерні три основні напрями – ексклюзивність, інклюзивність, плюралізм. П. Яроцький підкреслює, що усі вони істотно похитнули пріоритетність християнства серед інших релігій та асоціюються з релятивізмом [14, с.7-8]. Релятивізм, який пронизує сучасне богослов'я, на особливу увагу заслуговує у роботах Бенедикта XVI. Він вважає релятивізм «найбільш глибокою проблемою сучасності», «найбільшим гріхом і ерессю», небезпекою для «форми

індивідуального людського буття та суспільства загалом» [8, с.119, 292]. Релятивізм урівнює всі релігії, сприяє «зміщенню релігійного вектора» [8, с.119] та стає чимось на кшталт «релігії сучасної людини» [8, с.134]. Ратцінгер підкреслює, що не можна переносити вимоги демократії та релятивності політики у сферу релігії та етики [8, с.179]. Релігії не є «явищами одного роду»; релігія «припускає здатність розрізняти – розрізняти між формами релігії та всередині самої релігії, чи знаходиться вона на належній висоті» [8, с.291]. П. Яроцький, зазначає, що «ставлячи питання, чи можна уникнути альтернативи між догматичним ригоризмом і «добррозичливим» до людей різних релігій релятивізмом, який утверджує «кінцеву еквівалентність всіх релігій», Бенедикт XVI застосовує гнучку інтерпретацію, «не падає християнства, не уникає критики», визнає наявність «дегенеративних і хворобливих релігійних форм» [14, с.9]. На думку українського релігієзнавця, Ратцінгер, акцентуючи увагу на «кризі істини, яка корениться в кризі віри», «сам впадає у «гріх релятивізму» [14, с.11].

Кілька «гріховних» аргументів на користь релятивізму. Аналізуючи релігійний досвід неможливо нівелювати (тільки пом'якшити) релятивізм. Причин для цього безліч, від доктринальних до лінгвістичних і дослідницьких суб'єктивних. Чи може, наприклад, існувати стійке й уніфіковане пояснення релігійної символіки (багато хто говорить про релятивізм К. Гірца)? Всі теорії виникнення релігії або її «мінімуму» є відносними та умовними. Погоджуємось з О. Сарапінім: «Слід визнати релятивізм усіх без винятку сакральних текстів. Тобто йдеться про ту обставину, що жодний текст не був священним завжди, усюди і для всіх. Натомість текст отримував сакральність у певній історико-культурній ситуації в процесі його письмової фіксації та кодифікації» [2, с.204]. Такого знання, на яке б не впливала релятивність, просто не існує. Недоцільно намагатись «зробити нормальний дискурс конкретної епохи позачасовим» (Р. Рорті). Ігнорування релятивності знання – шлях до одновимірної людини, що пізнає. Не визнаючи екстерналістських причин релятивізму, навіть у його постмодерністській формі, вчений сам стане на аналогічні позиції, адже об'єктивність – опонент релятивізму. Пізнання детерміновано багатьма змінними – історичними, політичними, освітніми, лінгвістичними, психологічними тощо. Людина діє в різних світах – сакральному та профанному, раціональної науки та повсякдення, безсвідомого тощо. У процесуальності та категоріальній багатозначності знаходяться природні явища, ментальні стани, соціальні групи й інститути. Різними є підходи до знання та його типів. Як зазначає Л. Мікешина, «застосування поняття релятивізму вимагає досить філігранної роботи, розу-

міння всіх тонкощів ситуації, коли релятивізм є правомірним і необхідним для методології тієї чи іншої соціальної, гуманітарної науки» [4, с.159]. Імплікації релятивізму, які пропонуються оцінити позитивно, це: 1) визнання ролі ціннісно-цільових структур пізнання (в тому числі й позанаукових) та їх зв'язку із засобами й операціями освоєння об'єкта; 2) постановка питань про межі онтологічних вимог наукових теорій; 3) віднайдення нових атрибутів непротириччя, розв'язуваності, доказовості; 4) конкуренція раціональностей; 5) диверсифікація знань, «запобігання будь-якому догматизму й завершеності» (Н. Решер). Не завжди доцільно прагнути до однозначності й об'єктивності більше, ніж цього вимагає прагматика. «Усвідомлена розбіжність», за Д. Девідсоном, є допустимою, але за наявності підстави для згоди.

Висновки. Нівелювати релятивізм та конструктивізм неможливо через: 1) недосконалість людського розуму та розмаїття рефлексивних процедур; 2) наявність таких епістемічних станів, як віра, здивування, інтерес, сумнів; 3) мінливість онтологічних припущень, які завжди присутні у наукових теоріях; 4) рухливість і процесуальність світу; 5) соціально-культурні (у т. ч. релігійні) трансформації, що є неминучими в потоці історичного часу. Умовність і ситуативність знань можна пом'якшити за допомогою конвенцій, конкуренції обґрунтованих гіпотез і теорій, нарешті, – визнання абсолютних трансцендентних цінностей. Плюралізм доцільно обмежити за допомогою комплексності й системності, принципів фальсифікації та додатковості.

Конструктивізм «без правил», без певного «базису безсумнівності» (С. Кримський) руйнує ідеали й норми наукового пізнання. Релятивізм, пропонуючи розпливчасті програми вільної творчості, веде до необмеженої проліферації теорій, профанує процедури перевірюваності,

нівелює підкріплюваність, робить сумнівними такі пізнавальні цінності, як точність та когерентність. Релятивізм «способів створення світів» (Н. Гудмен) не повинен призвести до заперечення одного переважного світу, світу особливого й акцентованого – світу дійсності. Рівноправність парадигм, гіпотез і припущень – цих різних епістемологічних світів – не є тождною хаосу віртуальності з безліччю псевдосутнісних посередників і репрезентантів. Доречною є «слабка» версія можливих світів: серед розмаїття світів завжди існує один більш адекватний і релевантний. Сильна версія про множинність рівноправних світів (абсолютний релятивізм) є шкідливою для епістемології, бо веде до знецінювання обґрунтованого та достовірного знання.

Світ, що пізнається, – arena рішень людини на шляху до вічності. Релігія залишає свободу відповідального вибору наближення до істини чи омани. Як зауважував Е. Гуссерль, релятивізм вже передбачає абсолютні метафізичні істини заперечуванням їх існування. Але треба чітко демаркувати релігійне знання та знання про релігію, враховувати методологічну несумірність теології та релігієзнавства. Побудувати всеосяжну релігієзнавчу теорію – неможливо, та в цьому й немає необхідності. Низка конкуруючих і навіть несумірних теорій є продуктивнішими за одну теорію, прихильники якої увірували в те, що вони створили вичерпну систему або універсальну методологічну програму. Не будь-який конструктивізм імплікує релятивізм. Когнітивні споруди, побудовані за різними проектами, можуть гармонійно вписатися в епістемічний ландшафт, але якщо архітектор є безвідповідальним, проектування виконано з помилками, матеріал – неміцний, а лише модний і «гламурний», будівлі швидко зруйнуються.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Виговський Л. Постмодерн як фактор трансформації функціональності релігійного комплексу [Текст] / Л. Виговський // Українське релігієзнавство. – № 35. – 2005. – С. 33-44.
2. Дисциплінарне релігієзнавство. Колективна монографія. За науковою редакцією доктора філософських наук, професора Анатолія Колодного [Текст] / Українське релігієзнавство. – К., 2009. – Спецвипуск 2009-1. – 219 с.
3. Доказательство и понимание [Текст] / [отв. ред. М. В. Попович]. – К.: Наукова думка, 1986. – 312 с.
4. Микешина Л. А. Философия познания. Проблемы эпистемологии гуманитарного знания [Текст] / Л. А. Микешина. – 2-е изд., доп. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 560 с.
5. Петренко В. Ф. Конструктивизм как новая парадигма в науках о человеке [Текст] / В. Ф. Петренко // Вопросы философии. – 2011. – № 6. – С. 75-81.
6. Пивоваров Д. В. Проблема закона природы в свете богословской идеи Логоса [Текст] / Д. В. Пивоваров // Религиоведение. – 2010. – № 3. – С. 81-91.
7. Пружинин Б. И. Ratio serviens? Контуры культурно-исторической эпистемологии [Текст] / Б. И. Пружинин. – М.: РОССПЭН, 2009. – 423 с.
8. Ратцингер И. (Бенедикт XVI). Вера – Истина – Толерантность. Христианство и мировые религии [Текст] / И. Ратцингер (Бенедикт XVI); [пер. с нем.] – М.: ББИ св. апостола Андрея, 2007. – 367 с.
9. Рорти Р. Философия и зеркало природы [Текст] / Р. Рорти; [пер. с англ. В. В. Целищева]. – Новосибирск: Изд-во Новосибир. ун-та, 1997. – 320 с.
10. Судзуки Д. Т. Основные принципы буддизма махаяны [Текст] / Дайсэцу Тэйтаро Судзуки; [пер. с англ. С. В. Пахомов]. – СПб.: Наука, 2002. – 382 с.

11. Улановский А. М. «Новая парадигма» социальных наук: линии развития современного конструктивизма [Текст] / А. М. Улановский // Социальная эпистемология / [ред. И. Т. Касавина]. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – С. 279–298.
12. Фейерабенд П. Против метода. Очерк анархистской теории познания [Текст] / П. Фейерабенд; [пер. с англ. А. Л. Никифорова]. – М.: АСТ, 2007. – 413 с.
13. Фейерабенд П. Прощай, разум [Текст] / П. Фейерабенд; [пер. с англ. А. Л. Никифорова]. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 480 с.
14. Яроцький П. Релігійний релятивізм і міжконфесійна толерантність у контексті міжрелігійного і міжкультурного діалогу [Текст] / П. Яроцький // Релігія та Соціум. – 2010. – № 2 (4). – С. 7-12.

Стаття надійшла до редакції 23.12.2013

REFERENCES:

1. *Vygovskiy, L.* Postmodern yak faktor transformatsii funktsionalnosti religiinogo kompleksu (Postmodern as a factor of transformation of the religious complex functionality). *Ukrainske religiieznavstvo*, 2005, no 35, pp. 33-44.
2. Dystsyplinarne religiieznavstvo. Kolektyvna monografiia. Za naukovoiu redaktsiieiu doktora filosofskiyh nauk, profesora Anatoliia Kolodnogo (Disciplinary religious study. Collective monography. Edited by Doctor of Philosophy, professor Anatoliy Kolodny). *Ukrainske religiieznavstvo*. Spetsvypusk 2009-1, Kyiv, 2009. 219 p.
3. Dokazatelstvo i ponimanie / [otv. red. M. V. Popovich] (Evidence and understanding / [editor-in-chief M. Popovich]). Kyiv, 1986. 312 p.
4. *Mikeshina, L. A.* Filosofiya poznaniya. Problemy ehpiistemologii gumanitarnogo znaniya (Cognitive philosophy. Problems of humanitarian knowledge). Moscow, 2009. 560 p.
5. *Petrenko, V. F.* Konstruktivizm kak novaya paradigma v nauках o cheloveke (Constructivism as a new paradigm in sciences about the man). *Voprosy filosofii*, 2011, no 6, pp. 75-81.
6. *Pivovarov, D. V.* Problema zakona prirody v svete bogoslovskoy idei Logosa (The problem of the nature law in the light of the theological idea of the Logos). *Religiovedenie*, 2010, no 3, pp. 81-91.
7. *Pruzhinin, B. I.* Ratio serviens? Kontury kulturno-istoricheskoy ehpiistemologii (Ratio serviens? Outline of the cultural-historic epistemology). Moscow, 2009. 423 p.
8. *Ratcinger, I.* (Benedikt XVI). Vera – Istina – Tolerantnost. Khristianstvo i mirovye religii (Faith – Truth – Tolerance. Christianity and the World religions). Moscow, 2007. 367 p.
9. *Rorti, P.* Filosofiya i zerkalo prirody (Philosophy and the Mirror of Nature). Novosibirsk, 1997. 320 p.
10. *Sudzuki, D. T.* Osnovnye principy buddizma makhayany (Basic principles of Mahayana Buddhism). St. Petersburg, 2002. 382 p.
11. *Ulanovskiy, A. M.* «Novaya paradigma» socialnykh nauk: linii razvitiya sovremennogo konstruktivizma («The new paradigm» of the social sciences: lines of development of the modern constructivism). *Social'naya ehpiistemologiya*. Moscow, 2010. pp. 279–298.
12. *Feyerabend, P.* Protiv metoda. Ocherk anarkhistskoy teorii poznaniya (Against the method. Essey on the anarchistic theory of cognition). Moscow, 2007. 413 p.
13. *Feyerabend, P.* Proshchay, razum (Farewell to Reason). Moscow, 2010. 480 p.
14. *Yarotskiy, P.* Religiinyi reliativizm i mizhkonfesiina tolerantnist u konteksti mizhreligiinogo i mizhkulturnogo dialogu (Religious relativism and interconfessional tolerance in the context of interreligious and inter-cultural dialogue). *Religiia ta Sotsium*, 2010, no 2 (4), pp. 7-12.

Волошин Володимир Вікторович – доктор філософських наук, доцент, професор
Донецький національний університет
Адреса: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24
E-mail: v.v.7ffdon@gmail.com

Voloshin Volodimir Victorovich – doctor of philosophical sciences, associate professor, Full Prof.
Donetsk national university
Address: 24, Universitetskaya str., Donetsk, 83001
E-mail: v.v.7ffdon@gmail.com